

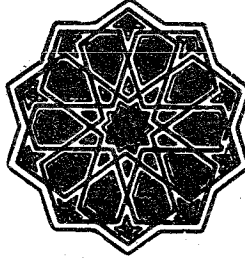

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

İSLAM'DA AKTİVİZM VE QUIETİZM: İLK MÜRÇİE'NİN DURUMU*

Michael COOK

Çeviren: Dr. Sönmez KUTLU**

Bu makalede ilk Mürciiliğin politik yapısının teşekkülü ele alınmaktadır. Yaygın görüşün aksine, ben Mürcie'nin *aktivist* bir mezhep olduğu tezini tartışacağım. Tarihi geçmişine giderek, ilk Mürcie ile ilgili yetersiz bilgimizi kabataslak zikretmekle işe başlayacağım. Sonunda kapsamlı bir

* "*Activism and Quietism in Islam: The Case of the Early Murjia*" adlı bu makale, *Islam and Power* (ed. Alexander S. Cudsi ve Ali E. Hilal Dessouki, London 1982) kitabının 15-23 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

** 2. ve 5. dipnotlar makale yazarına aittir. Diğerleri ise, yazarın bazı görüşlerinin eleştirisiyle ilgili olarak konulmuştur. Bunu göstermek için (Çev.) kısaltmasını kullandık.

1. Türkçe'de tam karşılıklarını bulmak biraz zor olduğundan bu kavramları aynen kullanmayı tercih ederek Türkçe'ye çevirmekten kaçındık. Ayrıca bu kavramların, erken dönemde ortaya çıkan İslam mezhepleri ile irtibatlı kullanılıp kullanılmayacağı, onların siyasi eğilimlerini doğru olarak yansıtmayı yansıtmayacağı tartışmaya açık bir konudur. *Aktivizm*, siyasi bir kavram olarak, bir takım siyasi ve sosyal değişimleri gerçekleştirebilmek için güç kullanma da dahil her türlü icraatı gerekli gören eğilimlerin ortak ismidir. *Quietizm* ise, siyasi iktidarın uygulamalarına destek olmayan, siyasi beklentisi bulunmayan ve bu yönde faaliyet göstermeyen; köşeye ve inziyaya çekilmeyi; tarafsız ve sessiz kalmayı benimseyenlerin tavırlarını ifade için kullanılan bir kavramdır. Cook, bu kavramı, Salim'in *Sire*'sinde zikredilen ve Mürcie'den tamamen farklı bir grup için kullanır. Salim, olara herhangi özel bir kavram kullanmadan, onlardan "bir grup insan (fietün)" diye söz etmektedir. Cook'un kendilerine *Quietist* dediği bu kimselerin temel görüşlerini Salim şu şekilde nakletmektedir: "Toplumun yöneticileri, insanlara zulmetmişler ve yeryüzünde haksız olarak bozgunculuk yapmışlardır. Ancak biz onların bu yüzden cezalandırılacaklarını veya affedileceklerini bilmiyoruz." (Cook, bunları *Sire*'nin 187. sayfasından nakletmektedir. Bkz. *Early Muslim Dogma*, Cambridge 1981, s.31) ve "yine toplumun yöneticileri, kötü ve sapmış kimselerdir. Fakat Allah onlara karşı cihadı ve onları öldürmeyi yasaklamıştır. Belki onlar hakka döner, içine düştükleri sapıklıktan vazgeçerler." (Cook, bu görüşleri *Sire*'nin 185. sayfasından nakletmektedir. Bkz. *Early Muslim Dogma*, s.34). Cook, yukarıda zikredilen bu görüşleri benimseyen kimselere *Quietist* kavramını kullanmaktadır.

Diğer taraftan *Quietizm*, 17. yüzyılda İspanya, Fransa ve İtalya'daki roma Katolikliği içerisinden çıkan ve tamamen pasif bir zühhd hayatını benimseyenler olarak tanımlanan İspanyol papaz Miguel Molinos (1628-1696)'un başını çektiği mistik bir hareketin adıdır. Bunlar, meditasyona, ruhani zühde, sözlü dualara, İsa ve Meryem-

problem olan İslam'da *aktivizm ve quietizm* konusundaki kendi bulgularına yer vereceğim. Burada anahatlarıyla sunduğum bu çalışma, İslam'ın ilk dönemlerdeki Mürciî ve Kaderî tartışmaları içeren bir incelemenin kaynakları konusunda çıkacak olan monografide etraflı bir şekilde ele alı-

kültüne önem vermedikleri için Cizvitlerin eleştirilerine muhatab olmuşlardır. Onlar, tamamen pasif bir zühd hayatına ve "İçsel bir Işığa" inanırlar. Onlara göre Allah, niyaz, dua, arzu ve istek olmadan da tek tek ruhlarla konuşabilir. Ancak ruhun böyle bir şeye tam bir sükunet içerisinde hazır olması gerekir. İnsan tabiatı ve kurtuluşu konusunda kötümser bir doktrin benimseyen bu gruba göre, saf iman, fikirler ve inançlardan daha önemlidir. Saf sevgi de, herhangi bir şeyin sevgisi değil sevgi amacıyla beslenen bir sevgidir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. E. Royston Pike, *Encyclopedia of Religion and Religions*, London 1951) (I. Baskı), s. 314; Vergilius Ferm, "Quietism", *An Encyclopedia of Religion*, ed. Vergilius Ferm, s. 631-632; *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, London 1987. (Quietizm maddesi) E. Herman, "Quietism", *Encyclopadia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, New York, c.X, s.533-538.

Aktivizm, İslam Mezhepleri Tarihi'nin kavramları arasında, siyasî çekişmelerden uzak duran ve tarafsız kalan anlamında, *Mu'tezile* (Bkz. Naşî el-Ekber, Ebü'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbarî (293-906), *Mesâilü'l-İmâme, Kitâbü'l-Evsâd fi'l-Makâlât*, thk. Josef Wan Ess, Beyrut 1971, s. 17; Ebü'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malâfî (377/987), *et-Tenbîn ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'* tkd. Zahid Kevserî, Kahire 1992, 28-29), olaylar hakkında şüpheleri bulunanlar anlamında *Şükkâk* (Bkz. İbn Asâkir, Ebî'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah b. Abdillah eş-Şâfi'î (571/1175), *Târîhu Medineti Dımaşk, Osman b. Affân Kısmı*, thk. Sekine eş-Şihâbî, Dımaşk 1954, s. 504) ve köşeye çekilenler anlamında *Huleysiyye* (Bkz., Naşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, 16) kavramı kullanılmaktadır. Batıda çağdaş siyasî düşüncenin ürünü olan veya Hristiyan bir grup için kullanılan ve Cook tarafından makalesine başlık olarak seçilen bu iki kavramın İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan, tamamen farklı özelliklere sahip siyasî ve itikadî ekollerin iktidara karşı tavırlarını ifade için kullanılmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Emevîler döneminde Şia'nın veya Haricilerin yanında yer almamak ve iktidara doğrudan destek vermemek veya karşı çıkmamak siyasî hareketin dışında olmak anlamını taşıyordu. Bilakis bu farklı bir siyasî tavrı benimsemek demektir. Mesela Mürciîler, Hriciler gibi Hz. Ali, Osman ve diğer sahabeyi tekfir etmiyorlar; Şiiiler gibi Osman ve taraftarlarını tekfir ederek, Ali ve taraftarlarını göklere çıkarmıyorlardı. Ayrıca onlar, Emevî yönetiminin Hz. Ali'yi lanetleme kampanyasını da desteklemiyorlardı. Hz. Ali ve Osman'ı her ikisini birden sevmemek veya birini sevip diğere lanet okumak nasıl siyasî bir tavırsa, bu şekildeki görüşleri reddederek bu iki halifeyi ve siyasî anlaşmazlıklarda onlara taraf olanları ve bu uğurda ölenlerin durumlarını Allah'a bırakmak da, I. Hicrî asrın ortalarında, bizatihi şiiî bir tavrıdır. Bu onların, siyasetten el çekmelerini gerektirmiyor veya resmi bazı kadrolarda görev almalarını, hatta iktidarın haksız uygulamalarına karşı çıkmalarını engellemiyordu. Diğer taraftan, Mürcie arasında siyasî iktidara karşı itaati telkin edenler, haksız tarafla mücadelenin şart olduğunu ileri sürülen ve uzletli tercih edenler olmak üzere üç eğilim vardı. Ancak Mürcie içerisinde haksız tarafla mücadeleyi şart koşanlar, diğerlerine nazaran daha ağır basmaktaydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, Ankara 1994, 60-66; 94 vd. (Basılmamış doktora tezi). Ayrıca günümüz kavramlarıyla geçmişteki olayları, geçmişin kavramlarıyla günümüz olaylarını tanımlamak, anlam kayması ve kavram kargaşasına sebep olabilir. Bu konuda dikkatli olmadıkça fayda vardır. İslam Düşüncesi'ndeki mezhep adlarının çoğu önyargılı muhaliflerce verildiğinden tartışmalıdır. Buna bir de farklı kültürlerde ortaya çıkan akımlar için kullanılan kavramlar ilave edilirse, durum daha da tartışmalı hale gelecektir (Çev.).

nacaktır². Araştırmamızdaki kaynak kritiği ile ilgili hususiyet, bu özet makalemizde de açıkça görülecektir: Siyasi görüşlerden çok kaynakların tartışması yapılacaktır. Kaynaklar, siyasi tezahürlerden daha az ilgi çekicidir. Fakat bu makale, en azından, modern yorumlarımızda esas aldığımız dayanakların (kaynaklar ve rivayetler) ne kadar zayıf olduğunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İLK MÜRÇİİLİK

Mürçîiliğin klasik doktrini, imanın amellere dahil edilmemesi inancından ibarettir³. İyi davranışlı müminler olduğu gibi günah işleyen müminler de vardır, fakat bunların hepsi mümindirler. Bu fikir, II. ve III. asırda yazılmış kaynaklarda uzun uzadıya tartışılmaktadır. İslam'la ilgili konuları araştıran hiç kimse, bunu görmezlikten gelemez. Bununla beraber, kaynaklarımız, "*İlk Mürçie*"den (*el-Mürçie el-Ulâ*) veya "*İlk Mürçîilik*" (*İrcâ el-Evvel*)'ten nadiren bahsetmektedirler. Onlar, bunu, bir kimsenin, ilk iç savaşta haklı ve haksız tarafla ilgili hükmü ertelemesi gerektiği şeklindeki kelimî olmaktan çok tarihi olarak sınıflandırılabilir bir doktrine atıfla yaparlar. Bu makalede bizi ilgilendirecek olan budur. Onun, gerçekten, tarihi olarak klasik doktrinden önce olup olmadığı önemli bir sorudur, fakat onu burada bir kenara bırakacağız.

Bu "*İlk Mürçîilik'in*" içeriği, erken dönemlere ait iki kitapçıkta çok güzel bir şekilde açıklanmaktadır. Birincisi, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Hasan'a nisbet edilen ve herkesin okuması amacıyla yazılan *Kitabü'l-Ircâ*'dır. Medineli ve Ali'nin soyundan gelen bu şahsın, Halife Abdülmelik döneminde yıldızı parladı. (Muhtemelen onun döneminde öldü)⁴. Onun mektubu, kısa ve anlaşılması biraz güç Mürçîî tavrı içermektedir. Bu kitapçık, geniş bir tahliliyle, Professor Josef van Ess tarafından yayınlanmış bulunmaktadır. Van Ess, mektubun sahilliğini sa-

2. *Early Muslim Doğma: A Source-Critical Study*, Cambridge 1981, (Cambridge Üniversitesi yayını.)
3. Amellerin imana dahil edilmemesi Mürçîî iman nazariyesinin sadece bir esasıdır. Bu iman nazariyesi, bu esasın dışında imanın dil ile ikrar olduğu veya kalb ile tasdik olduğu ya da her ikisi olduğu, imanda istisnanın bulunmadığı, imanda eşitlik, imanın artma ve eksilme kabul etmemesi, büyük günah sahibinin durumu hakkında verilecek hükmün Allah'a bırakılması, büyük günahın dinden çıkarmaması, Allah'ın va'dinden dönmemesi, fakat va'idinden dönebilmesi gibi temel esaslardan oluşur. Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Mürçie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, 103-151 (Çev.)
4. Kaynakların çoğu, onun Ömer b. Abdülaziz döneminde öldüğü üzerinde durmaktadır. Daha önce ölmüş olması oldukça zayıf bir ihtimaldir. Bkz. Muhammed b. Sa'd (230/844), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1958, V, 328; Halife b. Hayyat, *Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985, 325; İbnü'l-İmad ise, onun hicri 95 yılında öldüğü fikrindedir. Bkz. *Şezârâtü'z-Zehab*, Beyrut trz., I, 121; Zehebi, Halife b. Hayyat'a dayanarak onun hicri 100 veya daha önce öldüğünü savunurken (Bkz. *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985, IV, 130); İbn Hacer de aynı kaynağa dayanarak hicri 99 veya 100 yılında öldüğünü ileri sürer. (Bkz. *Tehzibü't-Tehzib*, Beyrut 1967, II, 320), (Çev.)

vunur⁵. Bu husustaki ikinci kitapçık, Salim b. Zekvan'a nisbet edilen İbadî bir metindir⁶. Buna, başka açılardan, Dr. A. K. en-Nâmî tarafından dikkat çekilmiştir. Mürcie aleyhtarlığı ile ilgili uzun bir tartışmayı içeren bu metni, yukarıda dikkat çektiğim monografik çalışmamda yayınlıyacağım. Bu eser, eğer sahihse, ilk yetmişli yıllarda yazılmıştır. Bu, Van Ess'in 75/694 yılına tarihlediği *Kitabü'l-İrcâ* ile karşılaştırılabilir. Bunların gerçekten sahih olup olmadığı, monografi çalışmamda uzun uzadıya tartıştığım bir sorudur. Bu münakaşada en önemli nokta, onların ya her ikisinin sahih olarak kalması veya her ikisinin birden sahihliğini kaybetmesidir.

Salim tarafından ağır bir şekilde eleştirilen Mürcîî doktrin, dil ve içerik itibariyle, Hasan tarafından ileri sürülen doktrine son derece yakındır. Ayrıca *Kitabü'l-İrcâ*'nın metninin anlaşılmasına ve düzeltilmesine büyük katkısı olacaktır. Bu doktrinin özü, şu basit bilgi nazariyesinden (epistemoloji) oluşur. Bir kimse, (a) olaylara bizzat tanık olmamışsa (b) onlarla ilgili kesin bir delili de yoksa, onun bu konuyla ilgili hükmünü ertelemesi⁷ gerekir. (Bu bilgi nazariyesinin kaynağı tesadüfen aklıma gelen, ilginç bir sorudur: o, ya yerli ve yaygın bir mantuktur veya bu dönemlerde varlı-

5. Görüşlerinin kısa İngilizce özeti "*The Beginnings of Islamic theology*" adlı makalesinde bulunmaktadır. Bkz. *The Cultural Context of Medieval Learning*. (ed.) J.E. Murdoch ve E.D. Sylla, Dordrecht, Boston 1975, s. 93-97.
6. *es-Sîre* adıyla bilinen eserin Mürcie ile ilgili kısmını kasetmektedir. Bu bölüm, yazar tarafından neşredilmiş ve *Early Muslim Dogma* adlı eserinde yayınlanmıştır. (Bkz. 160-163). Mürcie'yle ilgili bir tartışmayı içeren bu metin ve yazar hakkında kısa bilgi verilmek suretiyle tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiş ve *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bkz. XXXV (1996), 467-475 (Çev.)
7. İrcâ etmesi, Allah'a bırakması gerekir. (Çev.)
8. İrcâ nazariyesi Kur'an'daki bazı ayetlerden çıkarılmıştır. Onun İslam'dan önceki felsefi sistemlerden alındığını iddia etmek mümkün değildir. Cook, bu makaleden sonra yayınladığı kitabında (bkz. *Early Muslim Dogma*, 44-47, ve 7. kısmın 19. ve 20. dipnot). Mürcie'nin bu fikrini nereden aldığı konusuna özel bir bölüm ayırarak, ısrarla İrcâ fikrinin *Septik* veya *Empirist* felsefi görüşlerin Irak'ta bulunan kalıntılardan alındığını iddiasında bulunmaktadır. O, önce bu kültürlerin kalıntıları üzerinde durur, sonra Muharib b. Disar'ın, "herşeyden şüphe ederim ancak imanımın şüphe etmem" görüşünü (bkz. İbn Hanbel, *Kitabü'l-İllet*, thk, Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1963, I, 372) ve hicri 134 yılından sonra ölen Şebîb b. Atiyye'nin *er-Red ala's-Şükkâk ve'l-Mürchie* kitabını delil getirerek Mürcie ile şüpheçiler anlamına gelen *Şükkâk* arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Her ne kadar ilk dönem hadiselerine katılmayan bu tarafsızlar için *Şükkâk* ismi verilmişse de bunlar böyle bir ekolün tesirinde kaldıklarından değil, hangi tarafın haklı olduğunu bilemedikleri için tabii bir tavır olarak, şühneye düşmüşler ve verilecek kararı Allah'a bırakmışlardır. Muharib b. Disar, bu sözünü imanında istisna yaparak şüphe eden kimselere cevap olarak, onların şüpheçiliğini reddetmek için söylemiştir. Şebîb b. Atiyye'ye gelince, O Mürcie'yi sırf büyük günah işleyen ahiretteki durumu konusunda verilecek hükmü Allah'a bırakmaları dolayısıyla *şükkâk* olarak isimlendirmiştir. (*er-Red ala's-Şükkâk ve'l-Mürchie*, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Or. 1402 numara kayıtlı mikrofilm içerisinde, 283). Ancak asıl şüpheçilikle suçladığı kimselerin, imanında istisna yapan veya onun deyimiyile" kimin mümin olup olmadığını bilemeyen" kimselerdir. (Aynı mikrofilm, 282). Eserinin başlığında bu iki kavramı ayırması, *Şükkâk* ve Mürcie'nin aslında aynı kavramlar olduğunu ve farklı gruplara tekabül için kullanıldığını ima ettirmektedir. Diğer taraftan, *Septisizm* hiçbir konuda yakîn

ğını sürdüren Septik-Emprist gelenekten kaynaklanmaktadır⁸). Bu bilgi nazariyesi (epistemoloji) usturasının ilk kullanılması, ilk sivil savaşlarda⁹ olmuştur. Bu esasa göre, orada bulunmadığımız ve yalnızca çelişkili ifadeler duyduğumuz için, kimin haklı kimin haksız olduğuna hükmedemeyiz. Bu birinci iç savaş, İslam'ın ilk dönemlerinde, herhangi bir mezhebin kendisini tanımlaması konusunda çok önemli bir temel oluşturduğu için, bu Mürçî doktrini, kasıtlı olarak, mezhep dışı bir doktrin olarak görmek fazla önem arz etmemektedir.

Biz, bu doktrini hangi tarihi döneme yerleştireceğiz? Onu ilk defa kim, ne zaman ve nerede ortaya attı? Kaynaklarımızın yanılmaya başlaması bu noktadadır. Mürçîliği ilk çıkaranın kim olduğundan başlamak en kolaydır. Çünkü bu kaynakların cevaplamak için ortaya attığı bir sorudur. Daha da önemlisi onlar, üç karşıt cevap vermektedirler:

1- En yaygın cevap, yukarıda da bahsedildiği gibi, *Kitabü'l-İrcâ'*nın yazarı olarak gösterilen Hasan'dır. Buna III. asra kadar yazılan biyografik eserlerde çok sık raslanır. Bu görüş, başta Van Ess olmak üzere-alternatif cevapları tartışmadan kabul eder - bir kaç çağdaş bilim adamı tarafından benimsenmiştir.

2- İkinci cevap, Evzaî (öl. 157/773)'ye atfedilen ve Ebu Davut es-Sicistani (öl. 257/870) tarafından da rivayet edilen görüşür. Burada söylendiğine göre, Mürçîliği ilk ortaya atan kişi, 82/701'de Cemacim savaşına katılmış Kays b. Ebi Müslim el-Masır adında Kufeli biridir. Bunun, kısa tartışması, Helga Brentjes ve W. Madelung tarafından yapılmıştır.

3- Üçüncü cevap-ilk Hanbeli kaynaklarda daha çok göze çarpar-Cemacim'de savaşmış, oldukça meşhur bir Kufe'li Zerr b. Abdillah'tır. Bu cevap, bir çok dökümanda yer almasına rağmen, bildiğim kadarıyla, çağdaş alimlerce tartışılmamaktadır.

Görüldüğü gibi, Mürçîliği ilk ortaya atan rolünde üç ayrı adaya sahibiz¹⁰.

bir bilgiye ulaşamayacağını iddia ederken, (Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1984, 244-245; Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1984, 155) Ampirizm ise, bilginin yegane kaynağının tecrübeye dayandığını ileri sürmektedir. (Bolay, 29). İrcâ fikrinde, felsefi anlamda böyle bir iz bulunmamaktadır. Çünkü bu fikrin kaynağı, kendi bilгимizle bilemediğimiz veya anlaşmazlığa düştüğümüz bir konunun kıyamet gününde hükmetmesi için Allah'a bırakılmasından ibarettir. Halbuki sözünü ettiğimiz her iki ekol de, Allah'ı bir otorite olarak kabul etmektedir. İrcâ fikrinde ise, Allah'ın ilimde otorite kabul edilmesi temel esastır. İrcâ nazariyesinin Kur'an'ın bilgi nazariyesinden çıkarıldığı konusunda geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Mürçie ve Horasan-Maveraünnehir'de Yayılışı*, 20 vd. (Çev).

9. Cemal ve Sıffin savaşlarını kasetmektedir (Çev.).

10. Kaynaklarda, ilk İrcâ fikrini ortaya atan birden fazla kişiden bahsedilmektedir. Bunların başında Medinelî Hasan b. Muhammed, Kufeli Hammad b. Ebî Süleyman (Bkz., Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed b. Harun (311/923), *Müsned min*

Mürciiliğin ne zaman ortaya çıktığı meselesi, kaynaklarımızın sık sık, doğrudan bahsettikleri bir konu değildir. Kaynaklar, genel olarak, bizi I. asrın 70/689'li veya 80/699'li yılları arası üzerinde düşünmeye davet etmektedir¹¹. Eğer daha sağlam delillere başvurursak, yine çelişkilerle karşılaşırız. Hasan'ın bu fikri ilk ortaya atması rolüyle ilgili tüm gelenek, onun (son derece tartışmaya açık) ölüm tarihini *Cemacim* öncesi olarak tesbit etmemizle ilgilidir¹². O halde, İrcâ 82/701'den önce başladı. Yine de kaynaklarımızda, tarihle ilgili kesin tek ifade, İrcâ'nın İbnü'l-Eş'as'ın yenilgisinden yani 82/701'den sonra ortaya çıktığını açıkça bildiren rivayettir. Bu konuyla daha fazla uğraşmamıza gerek yoktur.

İrcâ'nın nerede ortaya çıktığı meselesine gelince, bu fikri ortaya atan muhtemel şahsı belirlerken, kaynaklarımız bunun cevabını net olarak vermektedirler¹³. Hasan Medine'li, oysa Kays ve Zerr Kufelidirler. Bu şek-

Mesâilü Ahmed b. Hanbel, British Museum, Or: 2676, v. 103a; İshak b. İbrahim b. Hanî en-Nisâbüri (275/888), *Mesâilü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Zübeyr eş-Şaviş, Beyrut 1400, II, 162), Zer b. Abdillâh (Bkz., Ebû Bekir el-Hallâ, *Mesâil*, v.94a, 127b., 137b; Nisâbüri, *Mesâil*, II, 162.), Basralı Hassan b. Haris el-Müzenî ve Ebû Salt es-Semmân (Bkz., Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizi, (845/1444), *e-Mevâz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutât ve'l-A'sâr*, Beyrut trz. II, 350) gelmektedir. Hanbeliler, daha çok imanla ilgili düşünceleri dolayısıyla Hammad ve Zerr'i İrcâ fikrini ilk ortaya atan biri olarak vermektedirler. Hasan'ı da böyle bir gerekçeyle Mürciî gösterirler. (Ebû Bekir el-Hallâ, *Mesâil*, v.97b.) Kays b. Ebî Müslim, Mürcie'ye katılan ilk Kufe'lidir. (Bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer, (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1967, VII, 489); Mürcie'nin herhangi bir felsefi ekol gibi tek kişiyle başlatılması fikrine katılmıyoruz. Çünkü bilinmeyen ve hakkında kesin bilgi olmayan bir konuda verilecek hükmü Allah'a bırakma, Kur'an ayetlerinden çıkarılmıştır. Bu nazariyeye göre, ilimde tek otorite Allah'tır. İnsanlar arasındaki çözülmemiş anlaşmazlıkları, Kıyamet günü Allah çözecektir. Her şeyi en iyi Allah bilir. Tebük seferince mazeretsiz olarak katılmayan müslümanlarla ilgili takınılan tavır böyle bir anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bu Kur'an'a şu şekilde yansımıştır: "Değerleri de Allah'ın emrine bırakılmışlardır, Allah, onlara ya azab eder, ya da affeder. Allah bilendir, hikmet sahibidir." (Bkz. Tevbe 106). Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk iç savaşlarda yer alanların durumunun değerlendirilmesinde, bu ilkeye başvurulmasıyla, İrcâ fikri, hicri 60'lardan itibaren siyasi bir tavır olarak benimsemeye ve bu fikrin topluma mal olmasıyla da Mürcie mezhebi teşekkül etmeye başladı. Bu sebeple, İrcâ fikrinin kaynağını tek kişiye bağlamak veya İslam öncesi *Emprist-Septik* düşüncelere kadar gerilere götürmek pek mümkün görünmemektedir. Bu fikri ilk ortaya atanlar olarak gösterilen şahıslar, aslında bu fikrin akli ve nakli temellendirmesini yapan farklı şehirlerde mensup ilk kişilerdir. Bu fikrin ilk nüvelerini, Muaviye ve Hz. Ali'nin yanında yer almayan tarafsızlar grubu arasında bulmak mümkündür. Onlar da böyle bir fikre Kur'an'ın sunduğu ilkelerden yararlanarak varmışlardır. (Çev.)

11. Mürcie, Hz. Ali, Osman ve taraftarlarının durumunu Allah'a bırakma fikrinin hicri 60-75/679-694 yılları arasında siyasi bir tavır olarak kabul edilmesiyle teşekkül etmeye başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Kutlu *agt.*, 60-66. (Çev.)
12. Hasan b. Muhammed'in hicri 82 yılında yaşanan Cemacim olayından önce öldüğünü, daha önce de zikrettiğimiz gibi, tarihi vesikalarla doğrulamak pek mümkün görünmemektedir (Çev.).
13. Bu mezhebin ortaya çıkışı tek kişiye bağlanamayacağı için onun ilk önce nerede ortaya çıktığı konusunda tartışmak bizi kesin neticeye ulaşturmaz. Çünkü İrcâ fikrinin nüvelerini oluşturan Tarafsızlar grubu, genelde Mekke ve Medine'de olmakla beraber, Şam (Bkz. Muhammed b. Sa'd, *Tabâkâtü'l-Kübrâ*, VI, 38-39; Abdülhamid Hibetüllâh b. Muhammed b. el-Hüseyn İbn Ebî'l-Hadîd (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Darü'l-İhya el-Kütübü'l-Arabî, 1968, II, 231). Kufe, Mısır (Bkz., Ebû Cafer

liyle, konu, bizim görüş belirtmemizi gerekli kılmaktadır. Hasan ve dolayısıyla Hicazlı olması lehinde, onun üyeliğinin genelde kabulü, daha sonraki kaynakların yanısıra, kendi yazdığı *Kitabü'l-İrcâ* tarafından da desteklenmektedir. Fakat sonraki kaynakların onayladıkları, bize göre, gereğinden fazla bizi etkilememelidir. Eğer sadece isnadda Hasan'a atfedildiğini kabul edersek, bu mektub tartışmanın kuvvetli bir dayanak noktası olur. Üzerinde duracağımız bir sebepten dolayı, bu isnad şüphelidir. Burada başta mektubun metni olmak üzere, Hasan'ın bir Mürciî olduğuna dair mevcut dökümanımızın, hemen hemen tamamının, özellikle de bu kitapçığın metninin Kufe kaynaklı olduğunu belirtmek yeterlidir. Bizzat Hicaz'dan gelen rivayetlerden de müstakil bir kanıt elde etmek mümkün değildir. Hatta Mürciî kaydı (bu rivayetlerde) bizzat yoktur. İrcâ'nın Kufe kaynaklı oluşu, kaynaklarımızdan öğrendiğimize göre, bu akımın ağır basan Kufe'li karakteriyle tam olarak uyumaktadır.

Bu sebeple, benim tercihim, İrcâ'nın Kufe kaynaklı olduğu yönündedir. Hasan'ın iddia edilen rolünü, Kufe Mürciîliği lehinde ortaya atılmış bir iddia olarak açıklamaya devam edeceğim. Kufe Mürciîlerinin ilk muhaliflerinin Kufe Şiîleri olduğunu hatırlayacak olursak, o zaman, Ali'nin soyundan ve Hicazlı kurucu rolündeki önemsiz bir kişinin böyle bir çağırısı, maksatlı polemik bir harekete benziyor. Fakat Hasan'ın rolünün tarihiğine inanan bir kimse, bu yorumu mükemmel bir şekilde tersine çevirebilecektir: Zerr'in rolü ile ilgili belgeler, Hanbeli kaynaklı bile olsalar, belirgin Kufe şiiiliğinin izlerini taşıyan isnadlarla doludur ve bu isnadlar, ikinci derecede bir Şiî uydurması olarak görülebilir. Bundan sonraki satırlarda, Medine ve Kufe kaynaklı şeklindeki her iki görüşü de alternatif hipotezler olarak gözönünde bulunduracağım.

İLK MÜRÇİİ SİYASET

İkinci derecedeki kaynakların çoğunda, Mürciîlerin politik adı cazip değildir, en iyisi, *quietistler* oldukları, en kötüsü ise mevcut rejimin uysal destekçileri oldukları şeklindeki bilgilerdir. Bu lakab, öncelikle, ikinci yüzyıla ait, özellikle de, ilk Hanefilikle ilgili bir belgeye dayanır. Hanefiler için böyle bir şey söylememizin ne ölçüde doğru olduğu konusunda, burada ele almamıza gerek yoktur. Benim tartışmak istediğim konu, bu imajın tartışmasını yaptığımız "*İlk Mürcie'yi*" kapsayacak kadar, haklı olarak, geriye götürülüp götürülemeyeceğidir.

Bunun ilk Mürcie'ye kadar geriye götürülebileceğini gösteren, farklı yorumlara müsait olmayan ve son derece açık olan tek metin vardır. *Kita-*

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülük*, thk. M. Ebû'l Fazl İbrahim, Beyrut trz., I, 3244) ve Basra (Taberî, I, 3088) gibi diğer şehirlerde de mevcuttu. Ancak İrcâ fikrine ilk ciddi ve önemli desteğin Ömerci ve Ebu Bekirci atmosferine sahip olan Mekke ve Medine'den geldiğini, daha sonra Mürciî fikirlerin Kufe'liler tarafından sistemleştirilerek daha geniş bir şekilde işlendiğini ve özellikle Kufe'de nüfusun önemli bir kısmını oluşturan mevali tarafından büyük ilgi gördüğünü söylemek mümkündür (Çev.)

bü'l-İrcâ'nın bir bölümünde, Hasan, aşırı şiileri, Emeviler ve Allah hakkında yalan uydurmakla itham eder (*ve a'lenü'l-Firyâ alâ benî Ümeyye ve ala'l-Allah*). Van Ess de, Hasan'ın eserindeki diğer pasajları ve ondan miras kalan diğer konuları (Kaderiyye'yi reddi, mut'ayı reddeden meşhur hadisin isnadında yer alışı, Peygamber'in ölümünden sonra ganimetin taksimine karşı olması rivayeti- bu rivayet maalesef, çok fazla tahrife uğramıştır-) Emevî taraftarlığı veya *quietist* anlamında yorumlamıştır. Burada bunları etraflıca tartışmak istemiyorum. Benim ısrarla üzerinde durmak istediğim nokta, bunlardan hiçbirinin, Hasan'ın lehinde, Emevi taraftarlığının veya *quietist* tavrın müstakil bir delilini vermemektedir. Bir başka deyişle, eserde *benî Ümeyye*'ye atıfta bulunan ifade, tartışma götürmemesine rağmen, kuşkusuz tek bir ifadedir.

İlk Mürciîliğin, Ümeyyeoğulları taraftarlığı ve *quietist* demek olduğu tezine karşı getirilebilecek deliller nelerdir? Birincisi, burada gözden kaçmayan ve vurgulanması gereken bir gerçek vardır: Madelung'un da ortaya koyduğu gibi, Mürciîler, Cemacim savaşında isyan edenlerin yanında yer almışlardır. Buna ilk Mürciî rolündeki iki aday olan hem Kays, hem de Zerr dahildir. Bunu Hasan'ın mektubundaki Emevi taraftarlığıyla uzlaştıracak garip ve acelece ortaya atılmış bir hipoteze gerek vardır. Madelung gibi, bu isyana katılan Mürciîlerin, ya kendi prensiplerine ihanet ettiklerini veya Van Ess gibi, onların Hasan'ın "ilk iç savaşla" ilgili doktrinini benimsediklerini, fakat çağdaş politikalarında hiçbir zaman faydasını görmediklerini düşünebiliriz.

İkincisi; yukarda bahsedilen İbadî bir eserin kesin tanıklığıdır. Salim'den öğrendiğimize göre, Mürciîler Muaviye'den teberri¹⁴ ediyorlardı. (O, Mürciîlerin genç nesli kendilerine katılmaya davet etmekle "genç neslin Muaviye konusunda hiçbir bilgileri olmadığı şeklindeki (İrcâ) nazariyelerini ihlal ettiklerine dikkat çekmek için böyle bir şeyi zikreder). Bununla beraber, Mürcie içinde o günün yöneticilerinin durumu konusunda farklı görüşler olduğunu da öğrenmekteyiz; bazıları, onları dost edinilmeleri yasaklanmış günahkar müminler (mü'minûn dâllûn) olarak kabul ederken, diğer bazıları, onları kesin kafir olarak görürler. Salim, iki gruba karşı karşıya getirebilmek için bu uygun polemikten yararlanmıştır. O, rejim hakkında daha olumlu bir görüşe sahip olan Mürcie'ye hiç atıfta bulunmaz, açıkca süket eder. Çünkü bu tip görüşlerden kendi tartışma mihrinde istifade edilecektir. Aynı şekilde, o böyle bir manzarada, Hasan'ın Emevileri destekleme tavrına uygun olacak garip ve acilen ortaya atılmış özel bir hipoteze gerek duyabilir.

Bu durumda, *Kitabü'l-İrcâ*'da Emevilerin lehine bir atıfta bulunmasını nasıl izah etmeliyiz? Muhtemel iki ayrı yorum akla gelmektedir: Birincisi, isnadla ilgili değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır. Daha önce

14. Teberri, bir şahıs hakkında kullanıldığında onunla ilişkileri koparmak, onu sevmek ve dost edinmemek anlamına gelmektedir. (Çev)

söylediğim gibi, Hasan'ı bir Mürciî olarak kabul eden dökümanın tamamına yakını Kufe kaynaklıdır. (Kufe'li olmayan az bir kısmı ise, Basra kaynaklı görünüyor.) Fakat bunun içerisinde, dökümanın iki farklı türü birbiriinden ayrılabilir. Birincisi, isnadları II. asrın ilk yarısındaki Kufeli ravileri gösteren kesin Kufeli döküman diyebileceğimiz metinlerimiz var. Bu rivayette, kısmen, Kufeli Şiîler rol oynadı. (Hasan'ın Kaderilere karşı tepkisini açıklayan rivayet buna örnek verilebilir). Fakat en dikkat çekici konular, Kufeli Mürciîlerden-tamamıyla gerçek veya tartışmalı Hicazlı kurucu liderin mirasını ellerinde bulmayı ümit ettiğimiz bu kimselerden gelmektedir.

İkinci olarak, bu kesin Kufe kaynaklı dökümanların yanında, ikinci derecede Kufe dökümanı adını verebileceklerimiz vardır. Bu gruba giren rivayetler, II. asrın sonlarında yaşamış Kufeliler tarafından rivayet edilmişlerdir. (Kufe asıllı olmasına rağmen Mekke'de yerleşmiş olan büyük hadisci Süfyan b. Uyeyne'yi buraya dahil etmemizin bazı gerekçeleri var.) Fakat Kufelilerin kendilerinden rivayette buldukları bu otoriteler, çok eski ve hayatları net olmayan Hicazlılardır: Mekkelî Amr b. Dinar (öl. 126), muhtemelen onun genç çağdaşlarından Abdülvahid b. Eymen ve Medinelî Osman b. İbrahim el-Hatibi. Bu ikinci derecedeki Kufeli dökümanın iki önemli özelliği vardır. Birincisi; isnadlar son derece şüphe uyandırıcıdır. Mesela, ilk Mekkelilerden olan hadisci Abdülvahid b. Eymen, özellikle 190'larda veya daha sonra ölen Kufelilerin rivayette bulunduğu birisidir. İkinci olarak bu materyal, bu metin de dahil, *Kitabü'l-İrcâ*'ya yapılan bütün atıfları içerir. Sadece yazarı Hasan'ı, böyle bir eseri yazdığına pişman ettiren muhalif bir rivayet istisnadır. Üstelik bu atıflardan birisi onun doktrinini *el-İrcâ el-Evvel* şeklinde açıkca yapmış olduğu bir sınıflandırmayı içerir. İlk iç savaşla ilgili iman konusunda ortaya çıkan kötü bir bidatin aksine olarak beğenilen bir tavır şeklinde ima edilmiştir.

Bu değerlendirmeler ışığında ele alacağımız bu hipotez, aşağı yukarı bunun gibidir. Klasik türdeki aşırı Mürciîliğin Kufe'de zayıflamaya başladığı ikinci yüzyılın ikinci yarısındaki bir dönemde, Mürciî mirastan düzeltilebilecek olanı düzeltmek için bir teşebbüste bulunuldu. Bu kurtarılan kısım, rolü uygun bir şekilde oynanmış Hicazlı kurucunun ilk Mürciîliği şeklinde takdim edildi. *Kitabü'l-İrcâ*'nın metnine sahip olmamızı sağlayan böyle bir teşebbüse şükran borçluyuz. Fakat buna uygun olarak, bu metne orjinal şekliyle sahip olduğumuz konusunda güvence veremeyiz ve bütünüyle korunabilmesi için ödenmiş olabilecek bir bedel de, bir çeşit politik neşriyat olmasından kaynaklanmış olabilir. Hasan'ın Cemacim'den önce öldüğü rivayetini, daha çok onu Mürciî hareketten ayırma teşebbüsünün bir ürünü olarak yorumlayabiliriz. Bu bağlamda, *Kitabü'l-İrcâ*'yı yazdığı için Hasan'dan tövbe etmesini isteyen kim olduğunu bilmek büyük önem arz etmektedir. Maalesef bu isnad, böyle bir soruyu cevaplamamıza müsaade etmeyecek kadar yetersiz ve düzensizdir. Bu rivayetin Kufeli veya Basralı olduğunu, Kufeli kabul ettiğimiz takdirde, Mürciîlere veya Şiîlere ait olduğunu söylemek zordur.

Bununla beraber, böyle birşey, daha çok, fındık kırmak için balyoz kullanmaya benzer. *Kitabü'l-İrcâ'*daki "*beni Ümeyye*" ifadesinin daha doğru bir yorumu metnin tahrifi demektir. Elimizdeki eserin birkaç bölümü açıkça tahrif edilmiştir ki bunları asıl metnini tesbit etmemiz zordur. Bizim üzerinde duracağımız pasajda tahrif edilmiş böyle bir pasajdır. Akla gelen ilk ihtimal, belli bir dönemde metni rivayet ederken, "*Nebiyallah*" ibaresinin "*beni Ümeyye*" şeklinde yanlış okunmuş olduğudur.

Bir kimse, ister Mürciiliğin *aktivist* ister *quietist* olarak ele alsın, geriye açıklanması gereken bir şey kalmaktadır. Benim iddiam, *aktivist* oldukları şeklindeki nazariyede, *quietist* oldukları nazariyesine kıyasla açıklanması gereken daha az nokta vardır.

İSLAM'IN İLK DÖNEMLERİNDE AKTİVİZM VE QUIETİZM

Herkesin bildiği gibi İslam siyasi bir dindir. Ümmet ve İmamet, İslam toplumunda tarih boyunca etkili olan siyasi ve dini kavramlardır. Tıpatıp benzer bir duruma Hristiyanlıkta rastlanmaz. Bu şekilde, temel müslüman siyasi değerleri var olunca, o zaman ilk bakışta, müslümanın siyasi görevinin bu değerlerle ilgili bir şeyler yapmakta yattığı tahmin edilebilir. Bu bağlamda böyle bir *aktivizm* İslam'da mevcuttur. Burada Hristiyanlığın aksine, kendisini mazur göstermek için çalışması gereken *quietist*'lerdir. Mesela, iki büyük şii mezhebi olan Zeydiler ve İmamîler arasındaki karşıtlığı ele alalım. Aşırı *aktivist*'lerin mezhebi olan Zeydiliğin siyasi düşüncesi, açık ve bağımsızdır; İmamîyyenin siyasî görüşleri ise, aksine, *gaybet* ve *takiyye* gibi fikirleri son derece ayrıntılı bir şekilde ele almakla tanınır. Bu iki görüşten herbiri (*Takiyye* ve *gaybet*), İmamîyye'nin *quietist* bir mezhebe dönüşme konusunda, ne kadar zorlandığının ve baskı altında kaldığının açık bir delilidir.

Bu *aktivist* miras, İslam tarihinde kabile toplumunun esas önemini yansıtır. Müslüman dünyayı oluşturacak toprakları fetheden, kabile mensuplarıydı. Onlar yüzyıllar boyu *aktivist* hareketin canlı kalması için ellerinden geleni yaptılar. Umman'lı, Yemen'li ve Fas'lı İmamîyye'nin kabilevi çevrelerini veya İbn Tumart ve Sudan'lı mehdinin durumlarını (carriers) bunun kanıtı olarak alabiliriz. Diğer büyük dinlerden farklı olarak İslam, kabile dayanışmasında son derece başarılı bir ideolojidir. (Hz.) Muhammed'in kıyıda köşede kalmış taklidcilerinin bolluğunu da buna delil gösterebiliriz.

Fakat genelde, müslüman dünyası, siyasetinde bu manevi özelliğini güçlülükle sürdürebildi. Halifeliğin yerleşik hayata geçmiş bölgelerinde, siyasetin sosyal temellerinin değiştirilmesi için iki süreç işletildi. Birincisi, yeni ve oldukça farklı siyasi ve askeri bir sınıfın ortaya çıkmasıyla kabile mensuplarından oluşan fetih ordularındaki dayanışma ruhunun yavaş yavaş zayıflamasıydı. İkincisi, fethedilen bölgelerdeki halktan çok sayıda insanın İslam'ı seçmesiydi. Öyleki İslam'ı seçmenin imtiyazlı fatihler sı-

nifına katılmak anlamına geldiği konusunda artık hiçbir şüphe kalmamıştı. Bu iki sürecin sonucunda siyasi iktidarın uygulamalarına destek olmayan ve onu elde etmek için gerçekçi bir beklentisi olmayan çoğunluğu oluşturan müslüman bir halk tabakası meydana geldi.

Bu şartlar altında, işiniz siyaset değilse, en iyisi ondan uzak durmak gerektiği fikrinin, giderek daha fazla üzerinde durulması bir sürpriz değildi. Yani fitne varsa kapıları kilitli ve evde otur. İkinci asırda, bir dönem, bir yığın bu çeşit tavsiyeler, hadisciler arasında dolaşmaya başladı; üçüncü asrın ilk başlarında ise Abbasî aşırılığına karşı siyasi anlaşmazlıkta Hanbelî akımının politik olmayan bir siyaset geleneği hakim oldu.

İlk Mürçie'nin durumu, bu genel perspektife tam olarak uymaktadır. Çevre, herhangi bir kabileye mensub fatihlerin Irak'taki büyük yerleşim merkezi olan Kufe'dir¹⁵. Irak, imparatorluğun en büyük eyaletidir. Fakat ilk iç savaşın sonucu olarak - ikinci iç savaşla da doğrulandı- onu eyaletten öteye bir şey olmamaya mahkum etmişti. Yavaş yavaş Irak'ın gerçek askeri rolünü, daha tecrübeli Suriye'li askerler üstlenmeye başladı. Suriyeli'lere karşı başarısız olmalarından dolayı, Kufeliler Harici isyancı Sahib ve putperest Zunbil'e karşı görevlerini ifa etme konusunda ellerinden geleni yapmadılar. Kufeliler, çok faydasız duruma düştüler. Bu süreç, İbnü'l-Eş'as isyanında ve Cemacim felaketinde yayıldı ve bu iki savaşla hızlandı. Bundan sonra gerçek iktidar hiç Kufelilerin elinde olamadı. Sadece iktidarın hatırası ve kuruntusuyla yaşadılar. Şîi cephede, Kufelilerin hissiyat ve isteksiz bir *aktivizm*'i ruhi taşkınlıklara dönüştü. Muhtemelen, burada, İmamîlik, Abbasî devletiyle uzun süre dayanışma içerisinde olacağı *quietist* bir inanç haline geldi. İhtida amili, aynı yönde işledi. İkinci iç savaş sırasında, bütün ordu muhtedilerden oluşturulabilirdi. Fakat o, sopalarla silahlandırılmış bir orduydü. Sonraki dönemde, ilk savaşta katılanlar arasında silahları bırakıp sivil görevler üstlenen böyle kimseler olabildi. Şüphesiz muhtediler, bazı aşırı ruhani şahısları termin etti; onlar da *quietizm*'in gelişmesi için gerekli ortamı sağladılar.

Bu arka plan çerçevesinde, hem ilk Mürçîi *aktivizm*'i, hem de *quietizm*'e doğru kayan sonraki gelişme, tarihi açıdan oldukça anlamlıdır.

15. Irak'ı, özellikle Kufe'yi İrcâ'nın kaynağı gösterip, daha sonra oranın sosyal yapısı ile Mürçie'nin *aktivizm*'i arasında bağ kurmanın yanlış olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bir mezhebin siyasi otoritelere karşı tavrında veya şahısların bazı fikirleri benimsemesinde içinde buldukları sosyal, siyasi ve iktisadi şartlar oldukça önemli bir tesire sahiptir. Bu yüzden, bir mezhep bir bölgede veya bir dönemde şartlar gereği çok aktivist olurken bir başka bölgede veya dönemde farklı olabilir. Özellikle Emevîlerin Kufe'de ve Basra'da mevaliye karşı yaptığı haksız uygulamaları bizzat gören Mürçîiler, diğer şehirlerde yaşayan Mürçîilere kıyasla daha fazla tepki göstermişler ve bu uygulamaya son verilmesini sağlamak için onlarla Emevîlere karşı aynı safta mücadele vermişlerdir. Hatta Abdurrahman b. el-Eş'as isyanına, Basralı Mürçîilerin ayrı bir bölük halinde katılmışlardır. (Bkz. Taberi, II, 1400, 1407). Bu şartlar, sadece Kufe'de değil, mevalinin yoğun olarak bulunduğu Basra ve Hırcan'da da Mürçie'nin Mekke ve Medine'ye nazaran daha *aktivist* olmasını gerektirmiştir. (Çev.).